

**ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB KURSUNDA METALLARIN ÜMUMİ
XARAKTERİSTİKASI VƏ FİZİKİ KİMYƏVİ XASSƏLƏRİNİN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ MÖVZUSUNUN YENİ KONSEPSİYANIN
PRİNSİPLƏRİNƏ ƏSASLANAN TƏDRİSİ**

M.H.Şahbazov, V.M.Məmmədova

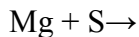
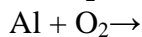
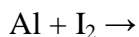
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

9-cu sinif kimya kursundan metalların ümumi xarakteristikası, fiziki-kimyəvi xassələrinin xüsusiyyətləri mövzuna aid dərsi aşağıdakı kimi təşkil etmək olar. Müəllim mövzuya aid alt standartları müəyyənləşdirdikdən sonra dərsin planını tərtib edir. O təlim üsulları kimi problemlə şərhlə, beyin həmləsi, klasteri seçə bilər. Aşağıdakı resurslardan istifadə olunur. Dərslik, dövrü sistem cədvəli, metal kolleksiyaları, müxtəlif metalların tozları, metal lövhələr. Al, Mg, Na, K, Ca, Zn, Fe, Be, Cu-un nümunələri, I₂, S və HCl, H₂SO₄ turşuları, NaOH məhlulu, kompüter, proyektor, video slaydlar və s. Müəllim dərsə şagirdlərin VII sinifdə öyrəndiklərini xatırlamaları üçün frontal suallarla başlaya bilər: məişətdən və əvvəlki dərslərimizdən hansı metalları tanıyırsınız? Metallar hansı ümumi xassələrə malikdir? Metallar dövrü cədvəldə necə yerləşib? Onlar hansı valentliklərə məxsusdur? Şagirdlər bu suallara cavab verdikdən sonra müəllim dərsin motivasiyasını yaradır. O metal nümunələrindən hazırlanmış toz, lövhə və naqılşəkilli metalları nümayiş etdirə bilər. Şagirdlərə bir neçə sual verməklə onlarda metalların fiziki xassələri haqqında az da olsa məlumat formalaşdırmaq olar. Müəllim şagirdlərin fərziyyələrini dinləyir və dəqiqləşdirərək metalların ümumi fiziki xassələri barədə məlumat verir. Metalların atom-kristallik quruluşunun əsas xarakterik xüsusiyyəti metalın daxilində müsbət yüklü ionlarla zəif əlaqədə olan elektron qazının olmasıdır. Bu elektronlar metalın daxilində asan yerləşir. Bunun sayəsində metallarda metallik xüsusiyyətlər olan - yüksək elektrik və istilik keçiricilik, metal parlaqlığı, plastiklik olur.

Metalların plastikliyi – onların xarici qüvvənin təsiri ilə dağılmadan öz formasını dəyişmək qabiliyyətidir. Metal parıltısı - metalın sərbəst elektronlarının işıq şüalarını güclü əks etdirməsi ilə əlaqədardır. Cıvə - Hg və gümüş - Ag yüksək parıltıya malik metallardır. Metalların istilik və elektrik keçiriciliyi onların kristal qəfəsində sərbəst elektronların yerdəyişməsi ilə əlaqədardır. Metallar ümumi fiziki xassələrlə yanaşı, bəzi fərqli xassələrə də malikdir; məsələn, onlar sıxlığına, bərkliyinə, ərimə temperaturuna görə bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Cıvədən (ərimə $t = -39^{\circ}\text{C}$) başqa bütün metallar adi şəraitdə bərk haldadır. Ən asanəriyən metal cıvə-Hg, ən çətinəriyən isə volframdır-W (ərimə $t = 3390^{\circ}\text{C}$). 1000°C -dən yuxarı temperaturda əriyən metallar (Au, Cu, Cr)

çətinəriyən, 1000°C-dən aşağı temperaturda əriyən metallar isə (Li, Na, K, Zn, Al, Ca) asanəriyən metallar adlanır. Sıxlığına görə metallardan ən yüngülü – Litium ($\rho = 0,53 \text{ q/sm}^3$), ən ağır – osmiumdur- Os ($\rho = 22,6 \text{ q/sm}^3$). Sıxlığı 5 q/sm^3 -dən böyük olan metallar ağır metallar (Zn, Cu, Hg, Ag, Pt), 5 q/sm^3 -dən kiçik olanlar isə yüngül metallar (Li, Na, Mg, Al) adlanır. Bərkliyinə görə ən bərk metal – xrom-Cr, ən yumşaq metallar isə qələvi metallardır. Metallar iki qrupa bölünür: qara və əlvan metallar. Əlvan metallar da öz növbəsində- yüngül, ağır, nadir, radioaktiv, qiymətli və nəcib metallar qrupuna ayrılır. Qara metallar çox qiymətli xassələrə malikdir. Dünyada istehsal edilən materialların ümumi miqdarının təxminən 94%-ni qara metallar təşkil edir. Buna görə də hər hansı ölkənin xalq təsərrüfatının texniki səviyyəsi, ən əvvəl həmin ölkədə əridilən qara metalların miqdarı ilə xarakterizə olunur. Əlvan metallar və bunların ərintiləri əlavə olaraq bir sıra xüsusi xassələrə malikdir. Məsələn: yüksək elektrik və istilik keçiriciliyi, korroziya, sürtünmə və mexaniki yeyilməyə qarşı davamlılıq. Alüminium, maqnezium və s. kimi yüngül metalların əsasında yaradılan ərintilər yüngül olduqlarından təyyarə, kosmik gəmilər, süni peyklər və raket istehsalında geniş tətbiq edilməkdədir. Molibden, volfram, vanadium, titan, niobium, kobalt və s. kimi metallardan korroziyaya və odadavamlı olan polad və xüsusi ərinti növlərinin alınmasında geniş istifadə edilir. Nəcib metallar, o cümlədən platin, qızıl, gümüş saf və ya ərintilər şəklində işlədilir. Bunlardan həssas, dəqiq və paslanmayan cihazların hazırlanmasında tətbiq olunur.

Müəllim şagirdləri qruplara bölür, tədqiqat sualını araşdırmağı tapşırır, sonra şifahi şərhdən istifadə etməklə metalların fərdi xassələrini şagirdlərə izah edir və aydınlaşdırır. Müəllim metalların fiziki və kimyəvi xassələrinin metalların dövri sistemdəki mövqeyi ilə əlaqəli olduğunu qeyd edir. Şagirdləri qruplara ayıraraq onlara aşağıdakı təcrübələri aparmağı tapşırır.

Əgər sinifdə təcrübələri aparmaq şəraiti yoxdursa müəllim slaydlardan və videoçarxlardan istifadə edə bilər. Qruplar öz müşahidə və əldə etdikləri nəticələri təqdim edir və müəllim dəqiqləşmələr aparır. Bu zaman diqqət həmin reaksiyalarda metalların reduksiyaedici xassə göstərmələrinə yönəldilir. Müəllim qruplara müraciət edir- metallar qeyri-metallar, su, turşu və duzlarla reaksiyaya girir. Bu reaksiyalarda metallar valent elektronlarını itirərək me^{n+} ionları əmələ gətirirlər. Daha sonra müəllim qeyd edir ki, mis turşularla reaksiyaya girmir. Uşaqlar daha hansı metalların duru turşularla reaksiyaya girmədiyini aşağı siniflərdən yada salırlar. Müəllim daha yeni bir anlayışı - metalların

elektrokimyəvi gərginlik sırası anlayışını uşaqlara izah edir. Bu sıranın ilk dəfə rus kimyaçısı N.N.Beketov tərəfindən təklif edildiyi qeyd olunur.

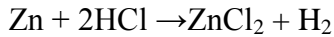
← Atımların reduksiyaedicilik xassəsi ($M^0 - n\bar{e} \rightarrow M^{n+}$) güclənir															
Li	K	Ca	Na	Mg	Al	Mn	Zn	Cr	Fe	Pb	H:	Cu	Hg	Ag	Au
Li ⁺	K ⁺	Ca ²⁺	Na ⁺	Mg ²⁺	Al ³⁺	Mn ²⁺	Zn ²⁺	Cr ²⁺	Fe ²⁺	Pb ²⁺	H ⁺	Cu ²⁺	Hg ⁺	Ag ⁺	Au ³⁺
→ Kationların oksidləşdiricilik xassəsi ($M^{n+} + n\bar{e} \rightarrow M^0$) güclənir															

N.Beketov 1865-ci ildə metalları onların aktivliklərinin azalması istiqamətində bir sıraya düzmüş və onu sıxışdırma sırası adlandırmışdır. Hazırda bu sıraya metalların elektrokimyəvi gərginlik sırası deyilir. Daha dəqiq desək, metalların standart elektrod potensialları sırası demək olar. Bu sırada hər bir metalın tutduğu yer onun standart elektrod potensialının qiymətinə uyğun gəlir. Elektrokimyəvi gərginlik sırasından alınan nəticələri müəllim izah edir.

1. Sırada metal nə qədər solda yerləşirsə, o, kimyəvi cəhətdən daha aktivdir, asanlıqla oksidləşir və qüvvətli reduksiyaedici xassə göstərir.

2. Sırada metal nə qədər sağda yerləşirsə, o, kimyəvi cəhətdən daha az aktivdir, çətin oksidləşir.

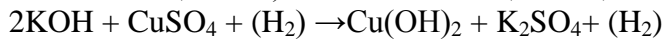
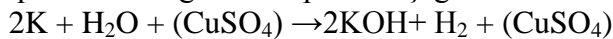
3. Sırada hidrogendən solda yerləşən metallar duru turşulardan (nitrat turşusundan başqa) hidrogeni sıxışdırıb çıxarır; hidrogendən sağda duran metallar (Cu, Hg, Ag, Au) isə duru turşulardan hidrogeni çıxara bilmir:

4. Qələvi və qələvi-torpaq metallarından başqa, sırada hər bir metal özündən sağda duran metalları onların duzlarının suda məhlullarından sıxışdırıb çıxarır; məsələn:

Əks istiqamətdə isə bu reaksiyalar getmir. Nə üçün hər bir qələvi metal gərginlik sırasında özündən sağda duran metalları onların duzlarının suda məhlulundan sıxışdırıb çıxarmır? İzahı: qələvi metal, məsələn, kalium-K, ilk növbədə, su ilə qələvi əmələ gətirir və proses aşağıdakı ardıcılıqla baş verir:

Sonra müəllim metalların kimyəvi xassələrinin öyrənilməsi üçün şagirdlərə yeni suallar verir.

– metallar hansı bəsit maddələrlə reaksiyaya daxil olur?

– metallar hansı mürəkkəb maddələrlə reaksiyaya daxil olur?

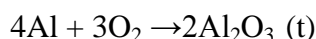
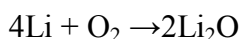
– sərbəst metallar reaksiyalarda hansı xassə göstərir?

Şagirdlər bu sualları müəllimlə müzakirə edir və müəllim cavabları dinləyib ümumiləşmə aparır və onlara metalların kimyəvi xassələri haqqında yeni məlumatlar verir.

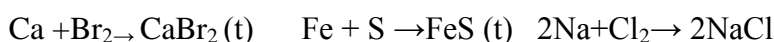
Metalların kimyəvi xassələri onların atomlarının öz valent elektronlarını asanlıqla verib, müsbət yüklü ionlara çevrilməsi qabiliyyəti ilə müəyyən olunur:

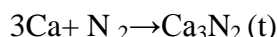
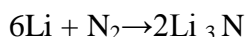
Ona görə də kimyəvi reaksiyalarda metal atomları (m) həmişə reduksiyaedici xassə göstərir. gümüş, qızıl və platin oksigenlə reaksiyaya girmir, digər metallar oksigenlə qarşılıqlı təsirdə olur; bu zaman oksidlər əmələ gəlir. məsələn-

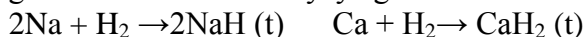
metallar halogenlərlə halogenidlər, kükürlə isə sulfidlər əmələ gətirir:

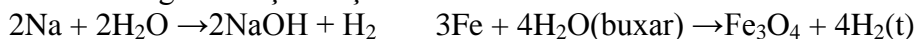
azotla litium otaq temperaturunda, digər metallar isə qızdırıldıqda reaksiyaya daxil olur və nitridlər əmələ gətirir:

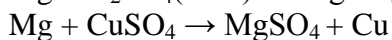
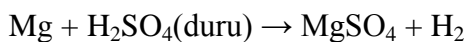
qızdırıldıqda I və II qrupun əsas yarımqrup metalları hidrogenlə hidridlər əmələ gətirir: berillium reaksiyaya girmir.

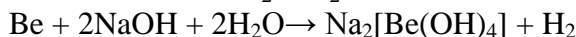
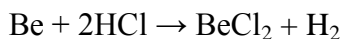
Metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasında hidrogendən solda yerləşən metallar sudan hidrogeni sıxışdırıb çıxarır:

Qələvi və qələvi-torpaq metalları, həmçinin oksid təbəqəsi təmizlənmiş alüminium, məsələn, alüminium amalqaması su ilə qızdırılmadan qarşılıqlı təsirdə olur. Metallar duru turşulardan (nitrat turşusundan başqa) hidrogeni, digər metalların duz məhlullarından isə özlərindən az fəal metalları sıxışdırıb çıxarır:

İkili kimyəvi xassəli metallar olan Be, Zn, Al- həm turşu, həm də qələvilərlə qarşılıqlı təsirdə olur:

Yeni məlumatların verilməsindən sonra müəllim bütün fikirləri ümumiləşdirir. Müəllim mövzunun sonunda dərsliyin nümunə blokundakı tapşırığı verilmiş nümunə əsasında həll etməyi tapşıra bilər. Ev tapşırığı kimi şagirdlərə internet resurslarından istifadə etməklə N.N.Beketov haqqında referat, yaxud təqdimat hazırlamaq verilir. Müəllim uşaqları 3 qrupa bölüb onlara aşağıdakı mövzular haqqında inşa yazmağı tapşırır.

1-ci qrup-“ Qızıl qədim dövrdən bu günümüzdə kimi”.

2-ci qrup-“gümüş və onun faydaları”.

3-cü qrup-“Mis və onun orqanizmə təsiri”.

İşlərin nəticəsi yoxlanılaraq hər bir şagirdin portfoliosuna qoyulur. Müəllim qiymətləndirmə meyarlarından istifadə edərək şagirdlərin fəaliyyətini qiymətləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. V.M.Abbasov. 7,8,9-cu siniflər üçün Müəllim üçün metodik vəsait.Bakı .2016
2. R.Y.Əliyev, Ə.T.Əzizov.Kimyayın tədrisi metodikası.Bakı, 2006,II hissə.
3. Ə.N.Qurbanov və b. Kimyanın tədrisi metodikası praktikumu.Bakı, 2014. 460
4. Ş.Mustafə, I.Lətifov .Kimya 9-cu sinif. Dərslik.Bakı, 2014

М.Н.Шахбазов, В.М.Мамедова

Преподавание предмета общих свойств металлов и свойств физико-химических свойств в начальной школе

РЕЗЮМЕ

Цель статьи - научить общей характеристике металлов, свойствам физических и химических свойств и способности студента освоить новый материал металлов в классе химии средней школы 9-го класса.

M.Shahbazov, V.M.Mammadova

Teaching of subjects and objects of physical and chemical properties of metals in the basic school

SUMMARY

The purpose of the article is the 9th grade high school chemistry course, the general characteristics of metals, the properties of physical and chemical properties, and the student's ability to independently adopt a new metal material.

Açar sözlər: metal parıltısı, istilik və elektrik keçiricilik, plastiklik, metal rabitə, metalların elektrokimyəvi gərginlik sırası

Ключевые слова: металлический блеск, теплопроводность и электропроводность, пластичность, металлическая связь, электрохимическая

Key words: metal glitter, heat and electric conductivity, metal communications, electrochemical tension sequence of metals.